

## KESIMLIK KATEGORIYASI VA PREDIKATIVLIK: NAZARIY FARQLAR VA LINGVISTIK TALQIN

**Qosimov Dilshod Normurod o'g'li**

*Turon universiteti magistri*

### MAQOLA MALUMOTI

### ANNOTATSIYA:

#### MAQOLA TARIXI:

*Received: 17.03.2026*

*Revised: 18.03.2026*

*Accepted: 19.03.2026*

#### KALIT SO'ZLAR:

*kesimlik kategoriyasi, predikativlik, turkiy tillar, sistem tilshunoslik, morfologik kategoriya, formal-funksional tahlil, lison va nutq, sintaksis, grammatik kategoriya, dialektik yondashuv.*

*Mazkur tadqiqotda kesimlik kategoriyasi va predikativlik kategoriyasining o'zaro farqli jihatlari o'zbek tilshunosligi hamda umumiy turkiy tillar grammatikasi doirasida tahlil qilinadi. Sistem tilshunoslik yondashuvi asosida kesimlik kategoriyasining alohida grammatik kategoriya sifatida shakllanishi, uning morfologik tabiati va funksional xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotda formal-funksional tahlil asosida ilgari surilgan nazariy qarashlar tahlil qilinib, kesimlik kategoriyasining lison va nutq hodisalarini farqlashdagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, ushbu kategoriyaning turkiy tillarga xosligi va uning dialektik asoslari ilmiy jihatdan asoslanadi.*

Kesimlik kategoriyasi predikativlik kategoriyasidan mohiyatan farq qiladi. Sistem tilshunoslikda, chunonchi, turkiy tillar grammatikasini o'rganishda bu kategoriya alohida grammatik kategoriya sifatida qaraladi. Ko'rib o'tganimizdek, bu kategoriya maxsus morfologik kategoriya hisoblanadi va uning ahamiyatli jihatlari formal-funksional tahlil mualliflari "Tezislari"da ajratib ko'rsatilgan<sup>85</sup>. Undan ma'lumki, kesimlik kategoriyasi

<sup>85</sup> Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Махмудов Н.М., Мухаммедова Д.А., Нурманов А. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков: Тез. формально-функционал. исслед. // Сов. тюрк. -1984. -№ 5. - С. 5-10. Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Халияров Х.Х., Махмудов Н.М.

turkiy tillar uchun o'ziga xos o'zgacha qarash bo'lib, unda dialektik qonuniyatlar asosida lison/nutq hodisalari farqlanadi.

Avvalgi bandlarda o'zbek tilida gapning lisoniy bosqichdagi eng kichik qurilish qolipi [WRm] ekanligini ta'kidlab o'tgan edik. Shu asosga tayanib, sodda gapning nutqiy va lisoniy qurilishidagi farq va tafovutlar ochib berildi. Turkiy tillar oilasida eganing gap qurilishidagi zaruriy va majburiy bo'lagi hisoblanmasligini faqatgina shu kategoriya zahirida isbotlash mumkin. Shuning uchun bu kategoriya bir tarkibli gaplarni tamoman yangicha, turkona talqin etishga asos bo'la oladi.

Mantiqiy "subyekt + predikat" (ya'ni predikatsiya, predikativ aloqa) ning mohiyatan "ega+kesim" (gap tarkibiy qismlari orasidagi grammatik munosabatdan farqlanishi Arastu zamonidan hozirgacha tilshunoslar va mantiqshunoslar tomonidan takror va takror ta'kidlanib kelinsa-da, amaliy grammatik talqinlarda tilshunoslar bu ikki hodisani tez-tez qorishtiradilar. Yuqorida biz o'nlab tilshunoslarning gapga berilgan ta'riflarida "predikatsiya", "predikativ aloqa" til uchun muhim hodisa qilib olinganligining guvohi bo'ldik. Vaholanki, predikatsiya mantiqiy atama va mantiqiy hodisa in'ikosidir. Tilshunos yarim mantiqiy, yarim lisoniy, aralash-quralash hodisa bilan emas, balki lisoniy grammatik mohiyatni aks ettiruvchi tushuncha va hodisalar bilan ish tutmog'i lozim.

Ko'rinib turibdiki, "gapning joni" [Pm] dadir. [Pm] gap kesimini, ya'ni uning markazini grammatik jihatdan shakllantiruvchi kategoriyaning son-sanoqsiz nutqiy ko'rinishlari umumiy ramzidir. Bu umumiy ramzning muayyan shakllari nechta? degan savol tug'ilishi mumkin. Biz bunga faqat bitta javob bera olamiz: uning nutqiy ko'rinishlari cheksizdir. Tasdiq-inkor, mayl-zamon, shaxs-son ma'nolari va qo'shimchalarining nutqiy, ma'noviy va moddiy rang-barangligiga bu ramz neytral (befarqdir). Biz bu yerda o'z izlanishimizga aloqador bo'lgan bir xususiyatni alohida ta'kidlab o'tishimiz lozim. Bu ham bo'lsa, [W] va [Pm] kabi alohida qismlar mavjud bo'lishidir.

Ma'lumki, mustaqil so'zlar – ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l va taqlid so'zlar turkumiga oid istagan bir so'z gapda kesim vazifasida kela oladi va gap markazi mavqeini egallaydi. Bular haqidagi ma'lumotlarni o'zbek tili sintaksisi bo'yicha qalam tebratgan har bir tadqiqotchining ishidan topishimiz mumkin. Qiziq tomoni shundaki, [WRm] qolipida [W] ham, [Pm] ham nisbatan mustaqil bo'lib, ular o'zaro faqat gap markazi mavqeida kelgandagina birikadi. [W] esa gapda xilma-xil mavqelarda kelishi mumkin. Lekin [Pm]

Нурманов Н., Сайфуллаева Р.Р. Способы синтаксической связи и актуальные вопросы тюркского синтаксиса//Сов. тюрк. -1988. -№ 4. – Б. 3-8.

qanday atov birligi bilan bog'lanmasin, unga potensial gap mavqeini beradi. Shu bois [Pm] atov birligi vazifasida kela olmaydigan lisoniy birliklar (chunonchi, fonema, grammatik morfema va h.z.) bilan birika olmaydi. Biz bundan xulosa qila olamizki, [Pm] – ya'ni kesimlik gapning negizini, asosini tashkil etadi. Demak, potensial gap mavqeini istagan [W] ga shu [Pm] beradi. [W] ning o'zi esa kesimlikka nisbatan befarqdir. Demak, bunday gaplar qolipi [Rm] ning [W] ga nisbatan alohidaligi va kesimning kesimligi [Pm] bilan belgilanishi haqida muhim xulosa chiqarishga imkon beradi. Ya'ni gapni lisoniy bosqichida – umumiy qolip bosqichida shakllantiruvchi vosita kesimlik kategoriyasi yoki [Pm]dir. Bunday yondashilganda, gap mohiyatini belgilash uchun mantiqiy predikatsiyaga murojaat qilishga hech qanday ehtiyoj qolmaydi. Shuning o'zi har qanday gapda tasdiq//inkor, mayl//modallik, zamon va shaxs//son ma'nolarining mavjudligini e'tirof etadi. Lekin gapning barcha turlarida ham kesimlik shakllari va qo'shimchalari bo'lishi shartmi? degan savolga javob berish qiyin. Chunki nutqimizda shunday gaplar borki, ularning tarkibida kesimlik va kesimlik qo'shimchalarining moddiy ko'rinishlarini ajratish mumkin emas. O'z-o'zidan tushunarliki, bu o'rinda "*Bahor. Kel. Ko'nglingni yoz*" matnidagi atov va buyruq gaplar nazarda tutilmaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kesimlik kategoriyasi predikativlik kategoriyasidan mohiyatan farq qiluvchi mustaqil grammatik hodisa hisoblanadi. U nafaqat sintaktik, balki morfologik xususiyatlarga ega bo'lib, turkiy tillar tizimida alohida o'rin egallaydi. Sistem tilshunoslik va formal-funksional yondashuv asosida olib borilgan tahlillar kesimlik kategoriyasining lison va nutq hodisalarini ajratishda muhim nazariy vosita ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, ushbu kategoriya dialektik qonuniyatlar asosida shakllanib, til tizimidagi funksional munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Natijada, kesimlik kategoriyasini alohida o'rganish turkiy tillar grammatikasini yanada mukammal tavsiflash va izohlashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. Махмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. – №1. – Б. 44.
2. Махмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. – №1.- Б. 44; Яна қаранг:
3. Асқарова М. Бирикмали гап бўлаклари ва унинг эргаши гапларга муносабати. - Тилшунослик масалалари.– Т., 1970. - 119-128-бетлар;

4. Абдуллаев Х. Гап бўлакларининг тузилишига кўра таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. - №3. – Б. 34.
5. Мухаммадиева М. Трансформационные предложения в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. – Т., 1985. 18 с.
6. Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Махмудов Н.М., Мухаммедова Д.А., Нурманов А. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков: Тез. формально-функцион. исслед.//Сов. тюрк. -1984. -№ 5. – С. 5-10. Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Халияров Х.Х., Махмудов Н.М. Нурманов Н., Сайфуллаева Р.Р. Способы синтаксической связи и актуальные вопросы тюркского синтаксиса//Сов. тюрк. -1988. -№ 4. – Б. 3-8.
7. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Т., 1988. - 99 б.
8. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Т., 1970. – Б. 19-20.
9. Саидова Р.Х. Приложение в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т, 1975. – С.5.
10. Ўзбек тили грамматикаси. 2-том. Синтаксис. – Т.: Фан, 1976
11. Усмонова Х. Дескрипция (мураккаб ном) ва унинг гап тузилишидаги ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Т., 1994. - 127 б.